

SEKULARIZACIJA I PRAVOSLAVLJE

BEG OD CRKVE U PRAVOSLAVNIM PODRUČJIMA NA PRIMERU NIŠKOG REGIONA*)

Religioznost je u izrazitoj krizi u niškom regionu. Kriza se ispoljava kroz određene trendove i pravilnosti i zahvata sve posmatrane strukturalne elemente religioznosti. Ako bi se za neke oblike religiozne svesti i vidove religiozne prakse moglo reći da su dovedeni u pitanje, onda bi se, još pre, moglo reći za druge oblike religiozne svesti i vidove religiozne prakse da su u izrazitom propadanju. To propadanje dostiže kritičnu tačku: moglo bi se čak govoriti o njihovom nestanku. Kako drugačije protumačiti minimalni obim praktikovanja značajnih obreda i verovanja u dogme koje se kreće od 0,16% do 10,32% uzorka.

Pre se može govoriti o eroziji nego li o potpunom odsustvu elemenata religiozne svesti. To već poprma tendencijske srazmere i može se proglasiti pravilom koje je potvrđeno i drugim istraživanjima u našoj zemlji. Premda se religiozno ponašanje i religiozna svest nalaze u dijalektičkoj vezi, prihvatljivo je polazno objašnjenje da ljudi brže menjaju praktično postupanje nego li uverenja — uverenja itekako mogu dugo ostati plauzibilna u životnom ciklusu. Za velike verske zajednice to nije srećna okolnost: njima je stalo do crkvenog ispoljavanja religioznih uverenja; po pravoslavnom učenju nije dovoljno biti dobar hrišćanin, pobožan i molitven, a ne ići u crkvu. Odbacuje se subjektivna religioznost koja nije u vezi sa crkvom, jer »naša hrišćanska pravoslavna vera nije samo naša lična vera, lično nadahnuće (...) nego je i sama naša lična vera uvek *crkvena* realnost, saborni dar Hristov Njego-

*) Tekst predstavlja zaključno razmatranje iz obimnog sociološko-empirijskog istraživanja društvene uslovljenosti i karaktera procesa sekularizacije u niškom regionu. Istraživanje je obavljeno 1982. godine na kvotnom modelu uzorka od 630 jedinica, građana starijih od 15 godina. Detaljnije informacije o teorijskom i hipotetičko-metodološkom okviru mogu se videti u: Đorđević, 1983.

vim — *crkvenim* udovima.¹⁾ U suprotnom, oq-nosno, pri dubokoj krizi crkvene religioznosti, za verske zajednice postavlja se pitanje razloga postojanja. Bez čvrstog sadejstva religiozne svesti, religiozne prakse i udruživanja vernika, verske zajednice kao sekundarne društvene grupe gube »polje rada«. Pri ovakvom rascepu prakse i verovanja ostaje samo nada u blagotvorne posledice verovanja na praksu — doći će vreme učestalijeg prelaska crkvenog praga — što je teorijski i iskustveno moguće.

Posmatrano iz drugog ugla, međutim, naglo opadanje religioznog ponašanja može imati dalekosežne posledice na religijsku situaciju danas i sutra u okvirima preovlađujućeg uticaja pravoslavlja. Sve više se naglašava značaj interakcije, grupnih međuodnosa vernika za religiozno verovanje i religije uopšte. Ukoliko slabi interakcija vernika — koja u našim prostorima nužno zavisi od crkve kao instituciju koja je omogućuje pre svega zajedničkim praktikanjem rituala — slabi i kredibilnost religioznih verovanja. Prva stanica na tom putu sekularizacije jeste dekompozicija religiozne svesti, erozija, pa i eliminisanje nekih njenih elemenata.

U konkretnom slučaju povlačenje crkvene religioznosti ne dovodi do porasta individualne, subjektivne religioznosti — premda je odlika savremenog procesa sekularizacije, uz racionalističku redukciju, i privatistička redukcija »u kojoj se religija sve više pretvarala iz stvari subjekta u privatnu stvar«.²⁾ Želju za intenzivnom religijskom komunikacijom nije moguće realizovati ni u novim religijskim grupama i pokretima koji se javljaju na Zapadu, osim u sektama. Time se može delom razjasniti ukorenjvanje protestantskih sekta na tradicionalno pravoslavnom području. Američki sociolozi označavaju sekte »trecom snagom« (Third Force), imajući u vidu da sekte uz protestantizam i katoličanstvo predstavljaju i pokrivaju trećinu američkog hrišćanstva. Možda je specifičnost niškog regiona u tome što pored dominantnog uticaja pravoslavne konfesije »dru-gu snagu« predstavlja Hrišćanska adventistička crkva (sekta), ne toliko po broju svojih privrženika, koliko po klimi koju stvara, interzivnom misionarstvu i recepciji od strane vernika i onih drugih. (U Nišu se nalazi, inače, Uprava (Centar) Južne crkvene oblasti Hrišćanske adventističke crkve koja obuhvata područje Makedonije, Kosova i Južne Srbije).

¹⁾ Jevtić, A. *Liturgijski život — srž parohijskog života*, Teološki pogledi, 3/89—105, 1980.

²⁾ Metz, B. J. Dijagnoza i perspektive u svjetlu političke teologije, *Kulturni radnik*, 5/72—93, 1982.

Tvrđnju o visokom stepenu odumiranja religiozne prakse pojačava i podatak da je reč upravo o oblicima prakse sa eminentno religioznim karakterom, gde je potrebno učiniti određen napor — odricati se. Tako imamo 5,56% redovnih praktikanata molitve, 2,86% onih koji poste i mnogo manje, rekli bismo zanemarljiv broj pojedinaca koji, odlaze u crkvu (0,16%), na liturgiju (0,16%), na veronauku (0,16%) i na ispoved (0,63%). Takođe, iz podataka o minimalnom prilaganju crkvi (1,43%) i praćenju verske štampe (0,32%), očiglednije uviđamo dubinu krize, atrofiju religiozne prakse. U ovakvom obimu ona do sada nije zabeležena u domaćim proučavanjima religije i ateizma.

No, to nije dovoljno da zaključimo kako je niški region potpuno sekularizovana i ateizirana sredina. Jedan od razloga jeste i taj što je pored relativno prisutnog slavljenja verskih praznika (10,32%), obred krštenja još i sada česta pojava u ponašanju istraživane populacije (59,37%). Iako se navedeni obred smatra sekularizovanim, da se pretpostaviti i njegova religiozna potka, upliv religioznih niti. Teško je zamisliti rašireno obavljanje čina krštenja bez ikakve dodirne tačke sa religioznom simbolikom — ne radi se samo o uticaju »tiranskog konformizma« sredine i tradicije. Izgleda da je na mestu tvrdnja »da se jedno drastično neregiozno iskustvo celokupnog života dosta retko sreće u čistom stanju, čak i u najsekularizovanim društvima.«³⁾

Preterani optimizam u pogledu daljeg progresivnog toka sekularizacije i ateizacije osporavaju podaci o povremenom i manje intenzivnom obavljanju verskih dužnosti. Mada nije u pitanju rapidno uvećanje učestanosti, ono dopušta zaključak o mogućem kretanju ka redovnom praktikovanju posmatranih obreda. Tako se ukupno (redovno i povremeno) obavljanje molitve javlja u 14,45% slučajeva, posećivanje crkve (više od jednom nedeljno, jednom nedeljno, jednom ili dva puta mesečno) — 1,91%, odlazak na liturgiju — 6,83%, ispovedanje — 4,44%, post — 24,29%, prilozima — 21,75% i praćenje verske štampe — 1,90%. Najrasprostranjeniji oblici religioznog ponašanja su: proslava verskih praznika (57,94%) i krštenje dece (59,37%). I s obzirom na nešto drugačiju faktografiju religiozne prakse na nivou ukupnih podataka nesumnjivo opstaje tvrdnja o njenom izrazitom erodiranju u niškom regionu. Po tome je stepen sekularizacije i ateizacije u niškom regionu daleko odmakao u odnosu na tradicionalno homogenu katoličku sredinu, ali i nešto

³⁾ Elijade, M. *Sveto i Profano*, Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1980.

manje u odnosu na konfesionalno heterogene sredine naše zemlje.

Religiozna svest

Najprošireniji element religiozne svesti jeste lična konfesionalna identifikacija. Svoje konfesionalno poreklo — religiju po rođenju — priznaje 88,23% ispitanika. Poznati su uzroci masovnog konfesionalnog identifikovanja, kao što se zna da to i nije »pravi« pokazatelj religioznosti. Blag pokazatelj religioznog uverenja je i stav o čovekovoj potrebi za religijom — 45,56% naših ispitanika smatra da je religija potrebna čoveku.

Mnogo su podložnije odumiranju religiozne predstave o božanskom stvaranju sveta (9,68%) i zagrobnom životu (5,40%), koje su u otvorenom sukobu sa modernim vremenom (predstave o božanskoj svemoći, stvaranju sveta, istočnom grehu, zagrobnom životu i duši bejahu, po rečima Horkhajmera, od pojave napretka i širenja nauke »u najmanju ruku od vremena reformacije, upućene u *posebno* područje, u područje vere. Sada su one, kako mislim, priznate u pravilu iz navade, konformizma i kao razlog za proslave«.⁴⁾ Nešto više je zastupljeno verovanje u Isusa (15,40%), verovanje da su religiozni ljudi moralniji (12,70%) i verovanje u boga (17,62%), kao najrasprostranjeniji »stvarni« element religiozne svesti. Broj religiozno deklasiranih ispitanika kreće se pri ličnoj religijskoj identifikaciji oko jedne četvrtine (23,81%) i malo iznad jedne petine prilikom preciznije religijske identifikacije (21,94%).

Uočljivo je raspadanje jedinstva verovanja u celinu religioznih dogmi i nedoslednost verske prakse. Znači, nekonsistentnost je prisutna i u verovanju i u ponašanju, što i jeste suština empirijskog procesa sekularizacije i ateizacije. Ipak, s pravom se smatra da napuštanje religije nije linearan proces: »Nema čvrste pravilnosti koji će se oblici svesti i oblici ponašanja napustiti pre, a koji kasnije, jer se na opštem društvenom nivou primetni procesi sekularizacije i ateizacije prelamaju u svakom pojedincu na drugačiji način, u skladu s njegovom egzistencijom, uslovima života i potrebama.«⁵⁾

Mi smo pokušali da u istraživanju utvrdimo određene tendencijske pravilnosti. Prvo, brže i u širem obimu se napuštaju religiozna ponaša-

⁴⁾ Horkheimer, M. Za jednu teologiju dvojbe, *Kultur-
ni radnik*, 4/111—116, 1973.

⁵⁾ Flere, S., Pantić, D. *Ateizam i religioznost u Vojvodini*, Institut društvenih i pravnih nauka, Novi Sad, 1977.

nja koja traže izvesna odricanja, napor i revnost: poseta crkvi, liturgiji, veronauci, zatim, molitva, post i ispovest. Sporije i u užem obimu se napuštaju oblici religioznog ponašanja koji su prevashodno tradicionalnog karaktera i koji su se pretvorili u običaje: verski praznici — poglavito slave — i krštenje. Oni i imaju posebno mesto kod Srba — vezani su za narodnu tradiciju, preuzeti iz paganske epohe, služe afirmaciji nacionalne pripadnosti i solidarnosti, te u stvari čine kompromis između crkve i narodne religije.⁶⁾

U pogledu nestajanja elemenata religiozne svesti najpre, brže i u širem obimu se odbacuju one religiozne dogme koje su u koliziji sa racionalizacijom savremenog sveta i koje predstavljaju »prostorno-vremenske« mitove: božansko stvaranje sveta i vera u zagrobni život. Sporije i u užem obimu se napuštaju blaži elementi religiozne svesti: osećanje religioznosti, konfesionalno opredeljenje, vera u boga, vera u Isusa, priznavanje značaja religije za čoveka.

Snažni indikatori religioznosti su: redovno posećivanje crkve, liturgije i veronauke, redovan post i svakodnevna molitva — od vidova religiozne prakse, a verovanje u božansko stvaranje sveta i zagrobni život — od elemenata religiozne svesti.

Krugovi religioznih i nereligioznih

Obim i intenzitet religioznosti ispitivali smo primenom dve poznate skale religioznosti.⁷⁾ Upoređivanje rezultata dobijenih na osnovu obe skale pokazalo je visok stepen doslednosti. Po prvoj skali imamo 23,81% religiozno deklasiranih ispitanika, nešto manje religiozno neopredeljenih i 53,65% nereligiozno orijentisanih građana (»nisam vernik« = 45,40%, »ateist« = 8,25%). Druga skala je svrstala ispitanike u tri navedene grupe ovako: religiozni = 21,94%, religiozno neopredeljeni = 25,92% i nereligiozni = 51,83% (druga skala ima više modaliteta, ali su rezultati zbog komparacije grupisani).

Evo i profila religioznog pojedinca do koga smo došli na osnovu socijalnih i ličnih obeležja: to je stanovnik negradskih naselja, ženskog pola, star preko 55 godina, bez školske spremne, poljoprivrednik (domaćica poljoprivrednika), slabog materijalnog stanja, sa prosekom primanja

⁶⁾ Glušćević, M. Religija u ličnom i društvenom životu studenata, u: *Jugoslovenski studenti i socijalizam*, IDN, Beograd, 1966.

⁷⁾ Bahtijarević, S. *Religijsko pripadanje*, Centar za politički studij, Zagreb, 1975.

do 4.000 dinara, politički i samoupravno pasivan, koji nikad ne prati informativne sadržaje masovnih komunikacija.

Analiza je pokazala da u istraživanom području nailazimo na vrlo tanak sloj konsekventnih vernika, uz odsustvo religiozne elite. Preovlađuje nekonekventno ponašanje u krilu same religiozne populacije. Ritualna praksa zadobija erozivne razmere kod religiozno opredeljenih ispitanika, ili je svedena na meru koja nema crkveno i religijsko opravdanje: svega 56,70% religioznih prelazi crkveni prag jednom godišnje ili češće, ali manje od jednom mesečno, a 52% se ponekad moli (oba intenziteta su zastupljenija od ostalih). Evidentna je nedoslednost i kod religioznog verovanja. Tako, samo 37,30% religioznih građana prihvata božansko stvaranje sveta, još manje dogmu o zagrobnom životu (17,30%). Nešto više veruje u božanski karakter Isusa (44,70%) i u postojanje boga (64%), što je u skladu sa opštom rasprostranjenošću ovih verovanja.

B. Mijač, pravoslavni teolog, smatra da je reč o tipu »mlakih vernika«. To nisu dosledni vernici, već poluvernici — a to je po njemu najgore duhovno, versko stanje. Ono je prevladujuće u pravoslavlju i stalno proizvodi vakuum i ničiju zemlju u crkvenom organizmu, koja »lako može postati plen zlih i nečastivih sila«. ⁸⁾

Za nas je to svedočenje o strukturalnoj krizi religijskog fenomena, jer je sekularizacija kao »talas budućnosti« duboko penetrirala u sloj vernika čineći ga nehomogenim. S druge strane, ne tvrdi se da su sekularne grupe strogo homogene: »Nazvati ljude sekularistima ne znači pretpostaviti, postojanje jedne kulturno homogene grupe (...).« ⁹⁾ Učinci sekularizacije su odsudnije vezani za prelamanje u biću religioznih: »Zapravo, sekularizacioni procesi se ne ogledaju samo u broju koji su napustili religiju. Najdublja kriza javlja se upravo u kategoriji samih religioznih, pa zato ni ovu kategoriju ne možemo posmatrati statistički podrazumevajući je potpuno homogenom i jedinstvenom skupinom«. ¹⁰⁾

Kako kod religioznih tako i kod ateista ne postoji jedna čisto ateistička elita. Premda ateisti čine relativno malu grupu, radi se o kon-

⁸⁾ Mijač, B. Ni studen ni vruć, *Pravoslavlje*, 373/1—2, 1982.

⁹⁾ Hogan, M. Australian Secularist: The Disavowal of Denominational Allegiance, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 4/390—404, 1973.

¹⁰⁾ Bahtijarević, S. Religija i crkva u suvremenom svijetu, u: *Marksističko poimanje religije*, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad, Zagreb, 1977.

sekventnijem ponašanju u odnosu na vernike. Shodno svojoj ateističkoj poziciji, oni se u odnosu na sve oblike rituala i vidova religiozne svesti u većini ponašaju na dosledan ateistički način: od toga da ih 100% nikada ne obavlja molitvu, preko toga da 92,30% ne priznaje egzistenciju boga, sve do podatka da 86,50% odbija značaj religije za čoveka. Ukoliko je dozvoljeno uopštavanje, onda bi se naša ateistička grupa po poznatoj Čimićevoj tipologiji, svrstala u racionalne ateiste. Čak bi se moglo tvrditi, s obzirom na lična i socijalna obeležja, da je reč o praktičnim, aktivnim ateistima — kako ih mi shvatamo u korekciji Čimićeve tipologije.¹¹⁾ To dalje znači da su u pitanju ljudi »za koje religija više ni na koji način nije polazna tačka, bilo pozitivno ili negativno.«¹²⁾ U empirijskoj egzistenciji moguće je pretpostaviti život i delanje bez prisustva boga: bog se nije mislio, ne misli se i, perspektivno, verovatno se neće misliti. Utoliko, kada se govori o praktičnom, aktivnom ateisti ima se na umu ne »sekularizovani nevernik«, što je ovde neadekvatna formulacija, već ateista »koji ne nalazi smisla u stvarnom negiranju postojanja Boga zato što nikada nije ni uvidao smisao potvrđivanja njegovog postojanja.«¹³⁾ Naime, praktičnog, aktivnog ateistu treba razlikovati od ateiste »svesnog, bivšeg hrišćanina«, da se poslužimo sintagmom iz citirane knjige. Prvi je u generacijskom smislu ponekad potomak drugog.

Dalja problematizacija odvela bi nas do tvrdnje da ateista »svesni bivši hrišćanin« može dospeti do nivoa emotivnog i racionalnog ateizma, a vrlo retko i do praktičnog, aktivnog ateizma. Praktični, aktivni ateizam vezan je, kao ateizam budućnosti, za mlade generacije koje na životnom putu nemaju, niti moraju imati, dodir sa religijskim fenomenom — time se naravno ne osporavaju šanse religijske obnove u njima. Sve je ovo u skladu sa našim kritičkim zamerkama shvatanja sekularizacije kao »pozitivnog« dvostrukog procesa: jedna se shvata kao oslobođenje ljudskih emocija, znanja i ponašanja od religioznih uticaja, a druga kao izgrađivanje i usvajanje ateističkog pogleda na svet sa reperkusijama na ljudske emocije, znanje i ponašanje. Izvesno je da konstituisanje ateističke životne pozicije ne mora biti u vezi sa oslobađanjem od religioznog tu-

¹¹⁾ Đorđević, D. *Društvena uslovljenost i karakter procesa sekularizacije u niškom regionu*, Filozofski fakultet, Niš (doktorska disertacija), 1983.

¹²⁾ Campbell, C. An Approach to the Conceptualisation of Irreligion and Irreligiosity, u: *Acts of the 11th International Conference for Sociology of Religion*, Opatia, 1971.

¹³⁾ Mac Intyre, A., Ricoeur, P. *The Religious Significance of Atheism*, Columbia University Press, New York, 1969.

torstva, iz prostog razloga što u savremenim društvima, posebno socijalističkim, postoje nereligiozni segmenti populacije koji nikada nisu bili religiozni. Utoliko je neopravdano govoriti o sekularizaciji tih segmenata.¹⁴⁾

Podaci o ispitanicima koji su se deklarirali u modalitetu »nije vernik« iskazuju bliskost njihove svesti i ponašanja sa svešću i ponašanjem ateista. Oni u dve trećine slučajeva (67,80%) nikada ne posećuju crkvu, u 96,20% nikada se ne mole i u 93% ne veruje u zagrobni život. Ali samo jedna polovina (52,80%) odbacuje božansko stvaranje sveta, dok manjina shvata Isusa kao istorijsku ličnost (46,20%).

Bilo bi neopravdano nazvati ih ateistima: reč je o kategoriji nereligioznih ispitanika sa prevladajućim »ateističkim mentalitetom« (Karl Røner), a ne i sa ateističkom životnom praksom. Razložno je očekivati, s obzirom na proširenost religioznih verovanja i ponašanja i socijalna i lična obeležja, njihov pomak ka izrazito ateističkom stilu življenja.

Stvar je nešto složenija sa religiozno neopredeljenim ispitanicima. Oni, u stvari, potvrđuju poznata zapažanja: nalaze se negde u sredini na kontinuumu religioznost — ateizam sa mogućnošću da ih »regrutuju« ekstremne grupe na polovima kontinuumu. Zbog te njima svojstvene fluktuacije, privlače naročitu pažnju pastoralne delatnosti — moguće ih je vratiti u okrilje crkve i vere.

Religiozno neopredeljeni ispitanici obično se označavaju terminom »sekularisti«, a njihovo verovanje i ponašanje kao sekularno verovanje i ponašanje, što je pozicija dinamičkog karaktera. Katolički teolog Marin Srakić statički određuje sekularnost kao »završetak procesa sekularizacije u kojem čovjek zauzima određeni stav prema religiji i svjetovnim znanostima (ovaj stav ne mora biti negativan)«. ¹⁵⁾ Ukoliko bi stanje sekularnosti shvatili samo u statičkim koordinatama, onda se ne pretpostavlja niti dopušta i (i)reverzibilno kretanje ka religioznosti ili ateizmu. A naši religiozno neopredeljeni ispitanici (sekularisti), premda ne smatramo, kao M. Hogan, da je njihova osnovna osobina »opšte odbacivanje lojalnosti konvencionalnim verama«, ¹⁶⁾ već da je to samo jedna od osobina — mogu se vratiti religiji i crkvi, a mogu i poći u »ateističku avanturu« (Jakov Jukić). Izgleda da su pre spremni na

¹⁴⁾ Jablokov, I. N. *Sociologia religii*, Mislj, Moskva, 1979.

¹⁵⁾ Srakić, M. *Sekularizacija grjeha i krivnje, Bogoslovska smotra*, 4/393—404, 1976.

¹⁶⁾ Hogan, *ibid.*, str. 390.

»avanturu«. Naime, rezultati kazuju da oni u 29,80% slučajeva idu jednom godišnje ili češće, ali manje od jednom mesečno u crkvu, da 68,30% nikada ne obavlja molitvu, da na pitanje o egzistenciji boga tri petine odgovara (61,40%) sa »možda« da dve trećine (66,90%) ne zna ništa o božanskom stvaranju sveta i da skoro polovina (48,90%) priznaje Isusa samo kao istorijsku ličnost. Njihov profil je: ispitanici ženskog pola koji žive u gradovima, sa završenom školom za KV radnike, stare od 25 do 34 godina, domaćice nepoljoprivrednika, slabog materijalnog stanja, sa mesečnim prosekom primanja u porodici od 7.000 do 10.000 dinara, članovi društveno-političkih organizacija (osim SK), bez samoupravnih funkcija, slučajni gledaoci informativnih televizijskih emisija.

Religiozno neopredeljeni ispitanici ne čine homogenu grupu: to su sekularisti koji veruju, sekularisti koji se kolebaju i dosledni sekularisti u terminologiji Hansa Mola.

Naši se ispitanici pod delovanjem sekularizacije raspoređuju u grubim obrisima na kontinuumu: religioznost (vernici = 23,81%) — sekularnost (religiozno neopredeljeni = 22,54%) — sekularizam (nisu vernici = 45,40%) — ateizam (ateisti = 8,25%). Prilazeći »neutralno« ovim nivoima (pojmovima) kontinuumu (»Neutralnost' ili 'angažovanost' pojmova je očito relativna i ne može se unaprijed pripisati samom pojmu«)¹⁷⁾ zapaža se prevlast sekularizovanosti. U kategorijama sekularnosti, sekularizma i ateizma nalazi se 76,19% ispitivanih građana. Ako nam je prihvatljiv stav da nijedan čovek nije »nepopravljivo religiozan« i da je utvrđena uz »spoljašnju« i »unutrašnja« sekularizacija u samoj verničkoj populaciji, onda se sekularizacija s pravom može okarakterisati kao talas sadašnjosti i budućnosti. Ali, sekularizaciju pored sja-ja prati i beda — kako to vole da kažu religijski autori. Ovde bi to značilo, u prenosnom smislu, prisustvo, religioznih značajki (svesti i ponašanja) u sekularizovanosti, što može voditi desekularizaciji. Ukoliko bi bilo i tako, nema mesta iznenađenju: sekularizacija je (dis)kontinualan i (i)reverzibilan proces.

---

¹⁷⁾ Kerševan, M. Dva pristupa religiji, *Naše teme*, 10/1643—1655, 1981.